

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'DE TÜRK KAVRAMI

YRD. DOÇ. DR. NURSEL ÖZDARENDELİ*

Giriş

Türk dünyası edebiyatının bilge siması Ali Şir Nevâyî, daha yaşadığı dönemde ülkesinin sınırlarını aşan bir şöhrete sahip olmuş ender şahsiyetlerdendir. Yüzyılları aşarak bugüne kadar saygı ve minnetle yâd edilmesi, aktif devlet adamlığının yanı sıra, Türk dili ve edebiyatına yaptığı yeri doldurulamaz hizmetlerden, gönülleri fet-heden lirik şiirlerinden, bir imar adamı, bir tarihçi, bir musikişinas ve samimi bir dindar olması gibi çok yönlü sıfatlarından kaynaklanmaktadır.

Nevâyî döneminin edebî dildeki Farsça yazma modasına rağmen pek çok tür-de ve sayıda eserini Türkçe yazmıştır. Esen rüzgârın tersine olarak başlattığı akım Türkçeyi edebî dil hâline getirmiş, manevi mükâfatı da bu dilin “Nevâyî dili” adıyla anılması şeklinde kendisine geri dönmüştür.

Dünya Türklük bilimi araştırmacılarının Nevâyî üzerinde yaptığı çalışmalar azımsanamayacak derecededir. Fakat hâlâ söylenecek sözler nihayet bulmamıştır.

Bu çalışmada, Nevâyî'nin, yirmi eseri (GS, NŞ, BV, FK, Sİ, LM, FŞ, LT, MN, NM, ME, ML, NC, MK, SM, TEH, TMA, M, HPM, HSHE) taranıp *Türk* kelimesi ve bu ke-limenin oluşturduğu terkipler tespit edilerek *Türk* kelimesinin Nevâyî'de kazandığı anlamlar üzerinde durulmuştur.

* Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Nevâî döneminin edebî dildeki Farsça yazma modasına rağmen pek çok türde ve sayıda eserini Türkçe yazmıştır. Esen rüzgârın tersine olarak başlattığı akım Türkçeyi edebî dil hâline getirmiş, manevî mükâfatı da bu dilin “Nevâî dili” adıyla anılması şeklinde kendisine geri dönmüştür.

Ancak bundan önce *Türk* kelimesi ve tarihî kullanımına ilişkin genel bir değerlendirme yapmakta fayda görülmüştür:

Millî kaynaklarımızda ilk defa Orhun Abidelerinde karşımıza çıkan *Türk* kelimesi, Kök Türklerden bugüne kadar kurulmuş olan *Türk* devletlerinde millî kimliğin adı olmuştur.

18. yüzyıla kadar kurulmuş olan Türk devletlerine bakıldığında, siyaset teorisinin, milliyetten ziyade hanedana dayalı olduğu, Teñri inancındaki Kök Türklerden Budist Uygurlara ve Müslüman Karahanlı, Osmanlı, Timurlu vb. *Türk* devletlerine kadar *Türklüğün* bir üst siyasal kimlik olarak kabul edildiği görülür.

Kök Türk metinlerinden bu yana milletimizin ve devletimizin adı olarak kullanılan *Türk* kelimesi, Kök Türk, Uygur ve Karahanlı metinlerinde “güç, kuvvet (*EUTS*, *KB*), kudret (*M*); güçlü, kuvvetli (*UÜH*), kudretli (*ETG*); vakit, olgun, yetmiş, olgunlaşmış (*DLT*)” anlamlarında kullanılmıştır. Eski Oğuz Türkçesi döneminde kelimenin “güzel, civan, köylü, kaba saba adam, Türkistan (*EATS*)” anlamlarını kazanarak anlam alanını genişlettiği görülmektedir.

Klasik Türk edebiyatında da, geniş bir anlam alanına sahip olan *Türk* kelimesi, çok çeşitli tasavvurlarla “sevgili”yi anlatan bir mazmun hâline gel-

miştir. Klasik edebiyat ürünlerinin özelliklerinden biri, gerçekliğin ifadesinde sanatsal söyleyişten yararlanmasıdır. Sanat, gerçeği içine alan ama bizatihi kendini ön plana çıkaran bir yapıya sahiptir. *Türk*’ün özellikleri de, tıpkı bir buzlu camın ardından belli belirsiz seçilen nesnelere gibi “sevgili”yi anlatan sanatlı temsillerin arkasından görünmektedir.

Türk mazmununun oluşumunu sağlayan saikleri, Türk milletinin kendine has çeşitli karakter özelliklerinin, tarih sahnesi üzerinde oynadığı sosyal ve siyasî rollerin Arap ve Fars milletleri üzerindeki etkisinde ve bu etkinin edebiyattaki izdüşümlerinde bulabiliriz.

Türklerin Farslarla münasebetleri Araplardan öncedir. İslamiyet’ten önce Pers, Soğd, Tohar vs., İslamiyet’ten sonra Sâsânîlerle yakın temaslarımız olmuştur. -Ne zaman başladığı kesin olarak bilinmese de- Farslarla olan bu münasebetlerin bu kadar eski devirlere uzanması, her iki millette iç içe geçmiş kültür unsurlarının oluş-

masına yol açmıştır. Araplar ise, İslamiyet'ten önce Türklerle yakın temasta bulunamamış, onlar hakkında Farslar vasıtası ile bilgi sahibi olmuşlardır.

İslam dinine girdikten sonra Türklerin, İslam orduları için Emevilerle başlayan hizmetleri Abbasilerle doruk noktasına ulaşmıştır. Türk komutanları ve Türk hassa birlikleri, İslam ordularının bütün seferlerine katılmış, sonucu belirleyen vurucu güç olarak başlıca rol oynamışlardır. Bunun sonucunda Türkler -bilhassa halife Mutasım zamanında (833-844)- sınırsız imtiyazlara sahip olmuşlardır. Türklerin İslam ordularındaki başarıları, Arap ve Fars toplumlarının gözünde "cesur, disiplinli, hareketli, çevik, atak, atılgan, gözü pek, dayanıklı, güvenilir, görevine bağlı, güzel görünüşlü ve gösterişli" imajlarına sahip olarak özel ve imtiyazlı bir yer edinmelerini sağlamıştır. (Koca 2009: 124-131)

Bir devlet adamı olmanın yanı sıra bir kültür adamı da olan Nevâyî, sahip olduğu millî bilinç ve aldığı eğitim sayesinde Türkçenin atıl durumda bırakılmasına duyarsız kalmamıştır.

Fars edebiyatında *Türk*'ün fiziki ve karakteristik özellikleri; beyaz, güzel -bu yönleriyle Türk, sevgiliden kinayedir-, çekik ve küçük gözlü, vefasız, savaşçı, yağmacı, fitneci, köle ve esir, asker olmasıdır (Türkler Çağaniyan hükümeti sonlarında ve Gazneli döneminin başında orduda makamlar elde etmişlerdir ve bundan sonra Fars şiirinde sevgili için askerî tabirler yavaş yavaş kullanılmaya başlanmıştır. "ok kirpik, keman kaş, kement saç..."). siyahın, zulmetin, küfrün, çirkinliğin remzi olan Hintlinin karşısında beyazlığın, kırmızılığın, maneviyat, güzellik ve ruhun sembolü olarak Türk bulunur. (Aydın 2012: 27)

Klasik Türk edebiyatı, -muhteva, nazım biçimi, nazım birimi vb. yönlerinden-Fars edebiyatından ilhamla meydana gelen bir edebiyat olduğu için, Fars edebiyatının şekil ve anlam özellikleri, Türk edebiyatının da şekil ve anlam özelliği olur. Bu bağlamda, Fars edebiyatının "sevgili, maşuk, mahbub, canan, güzel" mazmunu aynıyla Türk edebiyatına tevarüs etmiştir.

Türk kelimesinin, dilber, civan, dilsitan; kanlı, zalim, kötü kalpli, kavgacı; usta avcı, at binici ve ok atıcı, cesur; köylü; sarhoş gibi sıfatlarını tespit eden divan şiiri sözlükleri de aynı yönde bilgi vermektedir.

İnceleme:

Ali Şîr Nevâyî'de "Türk":

Bir devlet adamı olmanın yanı sıra bir kültür adamı da olan Nevâyî, sahip olduğu millî bilinç ve aldığı eğitim sayesinde Türkçenin atıl durumda bırakılmasına duyarsız kalmamıştır. Türk dilini yücelten bir eylem adamı olarak karşımızda duran, onlarca eserini Türk diliyle kaleme alan Nevâyî, bu eserlerin birçoğunda -diğer

klasik edebiyat temsilcileri gibi- Fars edebiyat geleneğinden gelen şekil ve muhteva-ya bağlı kalmıştır. *Türk* mazmunu, Nevâyî gibi millî vasfına mazhar olmuş bir şairin dizelerinin de estetik unsuru olmuştur.

Türk kelimesi Nevâyî’de, öncelikle millî kimliğinin bildirgesi sonra da klasik edebiyatın geleneği dairesinde birçok anlamı da yüklenen bir mazmun olarak kullanılmıştır. Doğu Türk edebiyatının en büyük temsilcisi olarak Nevâyî, bu yönüyle klasik edebiyatın normlarına sadık kalmıştır.

Nevâyî’de *Türk* kavramı, başta Türk milletini ve sevgiliyi ifade etmesinin yanı sıra köle, olgun ve yetkin anlamlarını da yüklenmiştir.

1. ‘Türk Milleti’ Olarak “Türk”

Nevâyî’nin eserlerinde *Türk* kelimesi, isim ve sıfat olarak Türk milletinin adını ve milletle ilişkili çeşitli anlamları ifade etmede çokça kullanılır.

Türk (MK, 105b-1; NM, 195), Etrāk (LM, 3598), Türkçe (LM, 3596; NM, 437), Türk tili (TEH, T700b-1; NM, 2), Türkî elfâz (Sİ, 7048), Türk elfâzı (M, M782b10; Sİ, 641; LT, 3302, 3545, 3552), Türkâne (LT, 3303; LM, 3607), Türk ili (MK, 58b-3; LM, 3597; NM, 386), Türk ulusu (NM, 1-385), Türk hükemâsı (MK, 83a-6), hakan-ı Türk (TMA, A728a12; A729a16), Türk pādşâhı (TMA, A721b-17), Türkçe hatt (M, M794a4), Türk ekâlîmin (Sİ, 643), Türk nazmı (LT, 3500), Türkî üslûb (LT, 3560), Türk şevki (LM, 3594), Türk meşâyihü (NM, 237-238), Etrak zuafâsı (MK, 6b-11), Etrāk-ı fakîr (LT, 3294) vb. şeklinde yüzlerce defa kullanılmıştır.

Nevâyî, tam bir dilbilimci tavrıyla Türkçeyi savunduğu eseri *Muhâkemetü’l-Lugateyn*’de, Türklerin genel karakteri hakkında şu sözlere yer verir:

“*Andak malûm bolur ki Türk Sartdın tîz-fehmrak ve bülend-idrâkrek ve hilkatı sâfrak ve pâkrek mahlûk boluptur.*” (ML, 169)

(*Bilindiği üzere, Türk Sart’tan daha pratik düşünceli, daha yüksek kavrayışlı ve yarıdılış bakımından daha saf ve temiz yüreklidir.*) (ML, 203)

Leylî vü Mecnûn mesnevisinde, eserini özellikle Türkçe yazdığını dile getirdiği bölümde, Türklerin “iyi huylu ve temiz yürekli” olduğu düşüncelerini tekrarlamaktadır:

“*Nêçün ki bu kün cihânda etrāk*

Köptür hoş-tab u sâfi-idrāk” (LM, 381)

(Bugün cihanda Türkler çokturlar; iyi huylu, saf, temiz ve anlayışlıdılar.)

Yine *Muhâkemetü’l-Lugateyn*’de eserinin hemen başında, Adem’e bütün dillerin öğretildiğini ifade etmekte ve Arapçanın dışında dünyada hükmü geçen üç dil olduğunu söylemektedir. Bu üç dilin kaynağının Nuh’un oğulları Yafes, Sam ve Ham’a dayandıran Nevâyî, “*Türklerin atası oğul Yâfes’in, kardeşlerinden peygamberlik tacı ile üstün, resullük mansıbı ile seçkin olduğunu*” tarih ehillerini de mesnet göstererek söyler. Türkçenin her bakımdan Farsçadan üstünlüğünü gramatik ayrıntılarıyla uzun

uzadıya anlatan Nevâyî, böylece daha eserinin takdim bölümünde fikirlerine ilahi bir dayanak noktası oluşturmuştur. Bu bakımdan Kaşgarlı ile fikrî olarak büyük benzerlik gösteren Nevâyî'nin, kendi milletini Fars ve Hint milletinden daha üstün bir konuma getirdiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Nevâyî, yukarıdaki ifadelerinde görüldüğü ve eserlerinin tümündeki Türkçeyi yüceltici nitelendirmelerinden anlaşıldığı üzere diğer milletlerin kültürünü kendi kültürünün yanında aşağı ya da ikincil bir konuma yerleştirmektedir.

Bütünüyle tarihî içeriği haiz olan aşağıdaki beyitte Nevâyî, kanaatimizce Timur'u kastetmektedir. Emir Timur, Cengiz'in çocukları Cuci ve Çağatay'ın ülkelerini kısa bir sürede Türk yurdu hâline getirmiş, çok geçmeden bir cihan hükümdarı hâline gelmiştir.

“Nevâyî iyle ulus hanığa irür âşık

Ki Türk kulları Cücidür anıñ u Çağatay” (FK, 574)

(Nevâyî öyle bir ulusun hanına âşıktır ki, [o han] Cüci ve Çağatay ulusunu Türklerin köleleri hâline getirmiştir.)

Sevgili imasını taşımakla birlikte bizzat Türk milletini işaret ettiği beyitleri de vardır.

“İy Nevâyî iyledi lûlî-veşî köñlümmü kayd

Halknı Etrāk esîr itti velî bizni cetût” (FK, 90)

(Ey Nevâyî, rakkase gibi olan bir sevgili gönlümü bağladı, zincire vurdu. Sanki halkı Türkler esir etti bizi de Çingeneler.)

“Köñlümdin aldı ol köz ārām u şabr u nakdin

Bir Türk dik ki alğay tārāc ile ganāyim” (FK, 383)

(Bir Türk'ün yağma ile ganimetler alması gibi, sevgilinin gözü de gönlümden rahatı, sabrı, serveti aldı.) Türklerin yağma ettikleri ülkelerden çok fazla ganimet almalarından kinaye ile sevgilinin de onun gönlünü yağmaladığını ifade ediyor.

Türk edebiyatında “Türk” ve “Hindu” birbirinin zıddı anlamlar ifade ederler. Türk güzel yüz, beyazlık, aydınlık ve temizlik; Hindu çirkinlik, karalık, karanlık ve küfrün sembolüdür. Nevâyî Türk ve Hindu kavramlarını bir arada kullanarak tezat sanatının güzel örneklerini vermiştir:

“Dü-rengāne söz sifle-i nahs dîp

Kılur Türk ü Hindūğa zāhir nifāk”

“Bi-aynih anıñ dik ki sıçkay cibin

Ak üzre kara vü kara üzre ak” (FK, 706)

Türk edebiyatında “Türk” ve “Hindu” birbirinin zıddı anlamlar ifade ederler. Türk güzel yüz, beyazlık, aydınlık ve temizlik; Hindu çirkinlik, karalık, karanlık ve küfrün sembolüdür.

Nevâî'nin beyitlerinin büyük çoğunluğunda Türk, sevgili bahsinde kaş, zülf, gamze, ben ve bilhassa göz ile ilişkilendirilmiştir.

(İki renkli, aldatıcı, uğursuz sözler söyleyerek Türk ve Hindu arasına açıkça nifak sokar. Tıpkı ak üstünde kara, kara üstünde ak görünen sinek pisliği gibi.)

Nevâî, Türk ulusunun edebî zevk bakımından ona bağlı olduğunu, onun sözüne gönül ve can verdiğini söylemek suretiyle kendisini ve şiirini övmüştür:

“Eger bir kavm ger yüz yoksa miñdür

Muayyen Türk ulusu hōd miniñdür”

“Kōñül birmiş sözümge Türk cān hem

Ni yalğuz Türk beklim Türkmen hem”

(FŞ, 509-510)

2. ‘Sevgili’ Olarak “Türk”

Klasik edebiyat içinde *Türk* kelimesi muhtelif anlam ilişkileri içinde bulunarak ve hemen daima tevriye, istiare, teşbih vb. sanatlarına başvurularak “sevgili”yi işaret eder.

Nevâî’de de “Türk sevgili”; yağmacı, ok atıcı, at binici, can alıcı, korkusuz; vefasız, dik başlı, döneke, mest/sarhoş, hırsız, sinsî, atılğan, kaba; güzel, peri gibi, ay yüzlü, güzel kokulu, çekik gözlüdür. Aynı zamanda klasik şiirde sevgilinin güzellik unsurlarından göz, kaş, zülf, ben ve gamzenin yerine kullanılan *Türk*; Güneş, Ay ve Merih gezegeninin de benzetmeliği olmuştur. Nevâî’nin beyitlerinin büyük çoğunluğunda *Türk*, sevgili bahsinde kaş, zülf, gamze, ben ve bilhassa göz ile ilişkilendirilmiştir.

“*Türk*’ün sevgili olarak takdiminde en baskın unsur Türk milletinin muharip bir millet olması ve öteden beri bu yönüyle maruf olması dolayısıyla ‘savaş’ terimleriyle birlikte geçmesidir.” (Aydın 2012: 35)

Aşağıdaki beyitler *Türk* sevgilinin çeşitli yönlerden tasavvur ve tasvir edildiğinin resmidir:

Ok atıcı sevgili; gamze:

“Okıdın per çıkarmış min ki ol Türk-i hadeng-efgen

Kayan kim gamzesinin nāvekin çıkmış marğa atmış” (BV, 194)

(O ok atan sevgili, gamzesinin oklarını nereye çevirse bana denk geldiğinden bu oklar sayesinde kanat çıkarmış [görünürüm].) Ok atıcı sevgili, gamze ile ilişkilendirilmiştir.

Ok atıcı sevgili; göz:

*“Açtın çü zülf ol ikki köz her yan hadeng atmak ni tañ
Kim kalmış ikki türk-i Çin Hindü-yı nâ-mâdûd ara”* (FK, 25)

(Zülüflerini açtığında o iki gözün her yana ok atmasına şaşırılmamak gerekir ki iki Çinli güzel sayısız Hintlinin arasında kalmış.) Türk ile göz, Hintli ile zülf arasında leff ü neşr sanatı yapılarak *Türk* kelimesinin çağrışımları genişletilmiştir.

Can alan sevgili:

*“İşiniz cân u dîn almakdur iy muğ deyri etfâli
Eger küffâr-ı Hayber siz ü ger Türk-i Hitâdur siz”* (BV, 157)

(Ey ateşgede çocukları, ister Hayber kafirleri olun ister Hıta Türkleri işiniz can ve din almaktır.)

Yağmacı sevgili; zülf:

*“Közidin zülf eger tolgandı tañ yok
Ki salmış Türk Hindistânğa yağmâ”* (BV, 28)

(Türklerin Hindistan'ı yağma etmesi gibi, zülfünün gözünün yanından dolanarak inmesi tuhaf değıldir.) Bu beyitte yağmacı *Türk* sevgili, zülf ile ilişkilendirilmiştir.

Fırsat kollayan, atılgan sevgili:

*“Ol türk-i Hitânın irür andak közi kıymaç
Kim nâzdın olmas dimek allıda ki köz aç”* (NŞ, 100)

(O Hıta güzelinin gözü o kadar çekik ki bunun nazdan olması mümkün değıl [mutlaka sinsiliğinden gözlerini kısmıştır]. Karşısında gözü açık olmak gerekir.)

Hızlı, usta at sürücü; vefasız sevgili:

*“Tütüyâyı köz tutar min kim kitürseñ ay nesîm
Körseñ ol bed-mihr çâbük-türknin çelânını”* (GS, 454)

(Ey rüzgâr, o vefasız, hızlı at süren sevgilinin koşuşturmasını gördüğünde [çı-kardığı tozlardan] tutüyâyı bana getirirsen gözüme [şifa diye sürme olarak] süreceğim.)

*“Nevâyî istese lûli-veşî acab irmes
Bu vech ile ki vefâ terki ittüler etrâk”* (BV, 256)

(Sevgililerin vefasız olmaları sebebiyle Nevâyî bir rakkaseyi isterse şaşırma-yın.)

*“Boldı îd ol türk-i çâbük azm-i meydân kılğusu
Veh ki il bî-hodluğı cânımını kurbân kılğusu”* (GS, 463)

(O hızlı at süren sevgilinin meydana çıkmasıyla bayram oldu. Eyvah ki halk [onu görünce] kendinden geçerek [galeyana gelip] beni kurban edecek.)

Dik başlı, mağrur sevgili:

*"Niçe ser-keşlik hürâmî türke bardur bir sözüm
İndürüp başını iy serv-i hürâmânım işit."* (FK, 88)

(Dik başlı, salına salına yürüyen sevgiliye bir sözüm var. Ey serv-i hıramanım başını indirip bir dinle.)

Asil, efendi sevgili:

*"Nevâyî itti özin eyle Türk Hindüsü
Ki ehl-i Çîn ü Hıtâ boldılar aña Hindü"* (NŞ, 514)

(Nevâyî, sevgilinin o kadar kulu, kölesi oldu ki Çin ve Hita ülkesindekiler [bundan etkilenip saygılarından] ona köle oldu.)

Türk tipinde, güzel ve efendi sevgili:

"Abbasiler ülkesinde kendilerine çeşitli hizmetler emanet edilen, halifelerin sarayında birer gözde mekiine yükselen Türkler güzellik, zarafet, savaşıklık gibi meziyetlerle Samaniler, Ziyariler, Büveyhiler'in saray ve aristokrasi muhitinde de esir ve gulâm olarak büyük bir rağbet bulmuşlardır. Gazneli, Büyük Selçuklu ve Harizmşahlar saray ve aristokrasi muhitinde el üstünde tutulan bu genç ... Türkler, yalnız orduda seçkin bir savaşçı olarak değil, zevk ve eğlence meclislerinde üzerlerine aldıkları sâkîlik hizmet ve sıfatıyla da daima aranan çehreler olmuşlardır. Bunlar alımlı endamları, hafifçe çekik ve manalı gözleri, âdetleri icabı uzun saçları ile kendi ülkelerinin güzellerinden farklı ve üstün bir tipte görünüşleriyle Arap ve Fars şairlerine yeni bir güzellik ve sevgili imajı hazırlamışlardır." (Akün 1994: 416-417)

Nevâyî'nin tasvir ettiği güzel, kalın kaş, çekik gözü ve geniş göz kapağı itibariyle klasik Türkistan tipini yansıtır. Ayrıca Fars edebiyatındaki sevgili tipinde, mazmunlaşmış "keman ebru" tasvirine karşılık Nevâyî'nin, "türkâne kaş" tasvirine yer vermesi, onun güzel algısında yetiştiği toplumun anlayışını benimsediğine işaret etmektedir.

*"Türklerniñ kuludur min ki nigârımnıñ irür
Kaşı türkâne kabağı kiñ ü közi kımaç"* (FK, 103)

(Güzellerin kölesiyimdir ki sevgilimin kaş kalın, göz kapağı geniş ve gözü çekiktir.)

Peri gibi sevgili:

*"İy Nevâyî bir perî-veş türknîñ mecnûnı-min
Yok aceb her kayda rahşın sürse min hîz iyledim"* (FK, 421)

(Ey Nevâyî, peri gibi bir güzelin delisiyim. O atını her nereye sürse ve ben de onu takip etsem buna şaşırmanın.)

Mest, sarhoş, kendinden geçmiş; korkusuz sevgili:

"Sarhoş (ser-hoş, mest, bed-mest, nîm-mest) ve sarhoşluk terimleriyle birlikte kullanılmıştır. Aradaki ilgi, muharibin kazanılan bir zaferden sonra bunu içki içerek kutlaması, sarhoş olması ve ardından yağma ve çapula başlamasıdır. Bu kelimelerin çoğunlukla "göz" ile

beraber kullanılması, sevgilinin bakışı (gamze), dolayısıyla gözünün öldürücülüğü, baygın (mest) bakışı ve aşğın gönlinü yağmalayışı sebebiyledir.” (Aydın 2012: 35-36)

“Közün uykuda körgeç öldüm āyā ölme min nitkey

Kişi gül-şende bî-hod körse türk-i mest-i bî-bâkin” (GS, 342)

(Gözünü uykuda görünce öldüm. Nasıl ölmem? Kişi gülşende korkusuz, mest güzeli baygın, kendinden geçmiş olarak görünce [başka] ne yapar?)

Mest sevgili; ben:

“Türk-i mestî dur közüñ uykuda köz küncide hâl

Oğrı kim kılmuş kemîn yanında koyğan ya üçün” (GS, 369)

(Uyku sırasında gözün, sarhoş bir sevgili, gözünün kenarındaki ben ise yanına yay koyup pusuya yatmış bir hırsızdır.) Bu beyitte sarhoş sevgilinin gözünün köşesindeki ben, yanında ok ile pusuya yatmış bir Türk olarak tasavvur edilmiştir.

“Sigritip çıktı yana meydân sarı ol türk-i mest

Tā yana kaysı köñül mülkige kılğay türk-tāz” (GS, 182)

(O sarhoş sevgili, yine seğırtip meydana çıktı. Yine kim bilir hangi gönül ülkelere yağmalayacak.)

Türk kelimesinin Farsçada pek çok tamlamaya girdiği ve farklı anlamlar kazandırdığı çeşitli Farsça sözlüklerde şahitleriyle göstermiştir.

Türk-tāz, Türk-i Çîn, Türk-i encüm Nevâyî'nin lügatine girenlerin arasındadır.

Türk-tāz:

Türk-tāz, gerçek; “yağma, talan; hızlıca koşturma, birdenbire gelme” anlamıyla kullanıldığı gibi, mecazen de; Türk milletinin ve sevgilinin bir özelliği olarak da Nevâyî'nin şiirlerinde karşımıza çıkmaktadır.

“İlge aytur zehre yok veh yoksa kay bir türk-tāz

Eylediñ kim yüz köñül mülkini vîrān kulmadıñ” (GS, 272)

([O sevgili] halka, yiğitlik yapmak yok diyor. Eğer yoksa hangi bir yağmada yüz gönül mülkünü viran etmedin?)

“Hakikat sarı türk-tāz eylegey

Cihān şuğludım bî-niyāz eylegey” (GS, 514)

(Hakikate doğru koşacak, dünya işlerine istek duymayacak.)

“Yitürgeç gam yiliniñ türk-tāzı

Öçüp ting meşal u şem-ı tarāzı” (FŞ, 412)

(Gam yelinin talanı gelince hoşnutluk meşalesi ve mumu aynı anda söndü.)

“Ger Nevâyî köñli mülki bolsa vîrān ayb imes

Türk-tāz-ı ışk ol kişverni yağma iylemiş” (FK, 242)

(Eğer Nevâyî'nin gönül ülkesi viran olmuşsa bu ayıp değildir. [Çünkü] aşk yağmacısı o ülkeyi yağmalamış.)

Fars edebiyatında Türk'ün Merih gezegenine benzetilmesi ise Merih'in "savaşçılık" özelliği yüzündendir. Eski kozmogonide "neşe, yiğitlik, kızgınlık, şefkat, kuvvet, savaş, hıyanet, gazap" gibi özellikler bu gezegenle ilgilidir. Merih, feleğin başkomutanıdır. Elinde bir kılıç veya hançer ile tasvir edilir.

Nevâî'de *Türk*, -klasik edebiyatta olduğu gibi- muhtelif tamlamalar içinde sevgilinin teşbih edildiği Güneş, Ay ve Merih gezegenini karşılamak üzere kullanılmıştır.

Türk-i Çîn: Güneş

"Kayu zerrîn gazâle Türk-i Çîn di

Kara tofrakka kirgen meh-cebîn di" (FŞ, 90)

(Hangi altın renkli geyik? [Altın renkli geyik değil] güneş demeli, [hatta] kara toprağın altından [bile ışık saçan] ay alınlı demeli.)

Türk-i felek/Türk-i encüm: Merih gezegeni; Ay

"Fars edebiyatında Türk'ün Merih gezegenine benzetilmesi ise Merih'in "savaşçılık" özelliği yüzündendir. Eski kozmogonide "neşe, yiğitlik, kızgınlık, şefkat, kuvvet, savaş, hıyanet, gazap" gibi özellikler bu gezegenle ilgilidir. Merih, feleğin başkomutanıdır. Elinde bir kılıç veya hançer ile tasvir edilir. Burçlar içinde yıldızı Merih olanlar kuvvetli, öfkeli, sert ve cüretkâr olurlarmış. Bütün bu özellikler İran şairlerinin tanımladığı Türk'e uygun bulunduğundan Türk kavramı, Merih gezegeniyle birlikte düşünülmüştür." (Aydın 2012: 31)

Nevâî de esasen Merih gezegenini ifade eden "Türk-i felek, Türk-i encüm" tamlamalarıyla "sevgili"yi, söz konusu gezegenin savaşçı hüviyeti-

nin uzantısı olan "hız, kuvvet, at binicilik" yönleriyle tasavvur etmiştir.

"İkermes kök hişârı devriğa türk-i felek körgeç

İvürmek eşhebin bir hışt üze çâbük-süvârımdın" (GS, 380)

(Gökyüzü Merih gezegenini [hızla dönen, çevik ve iyi at süren sevgiliyi] görünce dönmek istemez, hızlı at süren sevgilimden [utanarak] atını bir kerpiç üzerine çeker.)

"Diben Türk-i felek atkanda zihler

Tevehhüm târıdın açıp girihler" (FŞ, 137)

(Merih gezegeni yay kirişini çektiğinde vehim ipinin düğümlerini çözdü.)

Takip eden beyitte de *Türk* Merih'in savaş alanındaki harekâtı tasvir olunmuştur:

“Kılıçı darbesi allında her merz

Şikâf andak ki sudın yir ara derz” (FŞ, 137)

(Kılıcının darbesinin karşısında her yer öyle yarılmış ki yerküre üzerinde [yarıkların arası su dolarak] derzler oluşmuş.)

Türk-i encümğa didim hüsn içre sin yâ ol füzûn

Didi kim bolğay aña yüz bende Çerkes min kibi”

(NŞ, 621)

(Merih’e, ‘güzellikte sen mi önde gelirsün, o mu gelir?’ dedim. Dedi ki: Ona benim gibi yüz Çerkez köle olsun.)

Leylî vü Mecnûn mesnevisinde, gece olduğunu anlatmak üzere tertiplemediği beytinde, sevgili ile herhangi bir anlam ilişkisi kurulmaksızın “Ay” anlamında kullanılmıştır. Farsça kaynaklarda Merih gezegenini karşılayan “Türk-i encüm” tamlamasının Nevâyî şiirinde “Ay” manasında kullanılmasının -ihtiyat payı bırakılmakla beraber- şairin tasarrufu olduğu söylenebilir.

“Kök mezrai içre bî- tevehhüm

Ak üyini tikti türk-i encüm” (LM, 221)

(Ay, rahatlıkla ak evini gök tarlalarına dikti.)

Türk Boy Adlarında Sevgili:

Klasik edebiyatta, “sevgili”yi ifade etmek üzere *Türk* kelimesi kullanıldığı gibi, çeşitli Türk boylarının adları da kullanılır. *Akar, Arlat, Barlas, Bilgüt, Erlat, Kıpçak, Kıyat, Koñrat, Meleş, Özbek, Sulduz, Tarhan ve Türkmen*, Nevâyî’nin sevgili temsillerinde Türk’ün yanı sıra kullandığı Türk boy adlarıdır.

Bu cümleden olarak *Türkmen*, sevgili anlamını karşıladığı gibi kaba, görgüsüz, cahil anlamlarında da kullanılmıştır. Tarih ve edebiyatta *Türkmen* etnik adının *Türk*’ten ayrı bir anlam kazanmasına ve olumsuz sıfatlarla birlikte anılmasına, Timurluların ve Osmanlıların Türkmen aşiret ve devletleri (Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî) ile mücadelelerinin, Timurlu ve Osmanlı’nın yerleşik kültüre geçmesine karşılık Türkmenlerin göçebe kültürü sürdürmelerinin sebep olduğu düşünülebilir.

Ahmet Vefik Paşa, hicri 400 tarihlerinde İslam olan Türklerin mümtazlarına Selçuk, umumuna Türkmen, şehirli olmayanlarına Türk ve Oğuz isminin kaldığını,

Tarih ve edebiyatta Türkmen etnik adının Türk’ten ayrı bir anlam kazanmasına ve olumsuz sıfatlarla birlikte anılmasına, Timurluların ve Osmanlıların Türkmen aşiret ve devletleri (Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî) ile mücadelelerinin, Timurlu ve Osmanlı’nın yerleşik kültüre geçmesine karşılık Türkmenlerin göçebe kültürü sürdürmelerinin sebep olduğu düşünülebilir.

gitgide “Türk” tabirinin kaba ve köylü, “Oğuz” tabirinin de sade ve safdil manasına sarf edildiğini Lehçe-i Osmanî’inde kaydeder. (Levend 1980: 594)

Aşağıdaki beyitte *Türk* ve *Türkmen* etnonimleri sevgiliyi karşılama birbirinin alternatifleri olarak sunulmuş, hatta *Türkmen Türk’e* üstün tutulmuştur.

“Nevâyî Türklerniñ terki tutsa ayb kılmañ kim

Aña bir Türkmen-i meh-veş gamı muhkem dolaşıptur” (BV, 116)

(Nevâyî, güzelleri terk etse ayıplamayın. Onu iyiden iyiye ay gibi bir güzelin gamı sarmıştır.)

“Nevâiyâ irür ol şüh-ı Türkmen bes tünd

Nevâ tiler iserñ andın yügürme ardiça çoh” (NŞ, 111)

(Ey Nevâyî, o Türkmen güzeli çok kaba. Ondan karşılık dileyerek ardından pek yürüme.)

Aşağıdaki beyitten de “canan”ın ait olduğu Türk boylarında, âşık nezdinde hangilerinin tercih sebebi olacağı ya da hangilerinin birbirine muadil sayılacağı hakkında fikir sahibi olmak mümkündür.

“Ay Nevâyî neyley il Tarhan bile Barlas’ını

Kim birür könlümge hâlâ mâliş ol şüh-ı Meleş” (GS, 217)

(Ey Nevâyî, gönlüme hâlâ o *Meleş* güzeli ferahlık verirken elin *Tarhan* ile *Barlas’ını* ne yapayım.)

“Samenler hüsnidin maksûd yâr imiş Nevâyîğa

Eger Barlas eger Tarhan eger Erlat eger Sulduz” (BV, 162)

(Nevâyî için putların güzelliğinden maksat yar imiş. *Barlas*, *Tarhan*, *Erlat* ya da *Sulduz* olması fark etmez.)

Nevâyî, aşağıdaki beyitlerde *Kıpçak*, *Akar*, *Koñrat* ve *Kıyat* boylarına letafet ve asalet atfetmiştir.

“Ey Nevâyî mañğa bes ol sanem-i lülî-veş

Bigge kıpçak u Akar şehğa Kıyat u Bilgüt” (NŞ, 71)

(Ey Nevâyî, bana rakkase gibi [alçak mertebede] bir güzel yeterlidir. Beye *Kıpçak* ve *Akar*, şaha *Kıyat* ve *Bilgüt* [gibi asil güzeller uygun düşer].)

“Min tilep hüsn velî şâh sorup asl u neseb

Maña lülî bile Hindü aña koñrat u kıyat” (NŞ, 73)

(Ben, güzellik diliyorum, şah ise soy ve sop istiyor. Bana, rakkase ve *Hindu* [gibi alçak mertebede], şaha, *Koñrat* ya da *Kıyat* [soyundan asil sevgili uygundur].)

“Eger hüsn olsa kâtil zâr ni derviş ü ni sultân

Vü ger ışk olsa kâmil yâr ni Hindü ni Özbek” (NŞ, 322)

(Güzellik katil olduğunda derviş de sultan da inler [katle uğrar] ve aşk hasıl olduğunda sevgili *Hindu* da olsa *Özbek* de olsa fark etmez.)

Aşağıdaki beyitte, *Koñrat* ve *Kıyat* etnik adları, -*Türk* adında olduğu gibi- “sa-vaşçı” kimliğin eserinden kaynaklı olması muhtemel bir korku ile resmedilmiştir:

“Çün Nevâyî cāmîğa âfet irür lûlî-veşî
Sağınur gül-i beyābān kōrse Koñrat u Kıyat”
(BV, 56)

(Rakkase gibi bir güzelden Nevâyî'nin canına afet eriştiği gibi, *Koñrat* ve *Kıyat* [boyundan birilerini] gördüğünde ise gulyabani [gördüğünü] zanneder.)

Tatar ise, edebiyatta genellikle sevgilinin güzel kokusunu anlatmak üzere başvurulan bir etnonimdir. Nevâyî de *Tatar* adını aynıyla anlamlandırmıştır:

“Dime yüz kim Hutēn gül-zārıdur bu
Dime hat nāfe-i Tatarıdır bu” (BV, 380)

([Sevgilinin] yüzü için Hoten gülzarı deme, hatı için de *Tatar* nefesi deme.)

“Hattıdın boldı hacıl sünbül bile müşg-i Tatar
Kāmetiğa serv ile şimşādın yüz katla ār” (BV, 471)

(Sümbül ve *Tatar* miski [sevgilinin] hattının güzelliğinden utandı. Servi ve şimşad ise boyunun uzunluğundan dolayı bunun yüz katı utanç içindedir.)

Klasik Türk edebiyatında kelimelerin -çeşitli sanatlara başvurarak- çok anlamlı kullanımlarıyla anlam alanlarının ve çağrışımlarının genişletildiği bilinmektedir. Türk de muhtelif sebeplerle olumsuz ve nahoş sıfatlarla beraber zikredilmiştir.

3. ‘Kaba, Kalın, İri’ Olarak ve ‘Köle’ Sıfatıyla “Türk”

Klasik Türk edebiyatında kelimelerin -çeşitli sanatlara başvurarak- çok anlamlı kullanımlarıyla anlam alanlarının ve çağrışımlarının genişletildiği bilinmektedir. *Türk* de muhtelif sebeplerle olumsuz ve nahoş sıfatlarla beraber zikredilmiştir.

Araştırmacıların, olumsuz anlamların çıkış noktasının Fars ve Arap edebiyatı olduğu ve aynı anlamların Türk edebiyatına intikâl ettiği fikrinde birleştiklerini görür. (Köprülü 1943: 455, Köprülü 1990: 84, Danişmend 1935: 2, Karaismailoğlu 2007: 269-280, Aydın 2012: 27-33).

13. asırdan itibaren oluşmaya başlayan klasik edebiyatımızda İstanbul’un fethine kadar yazılan tarihlerde olumsuz anlamlara rastlanmadığı hâlde 15. asırdan sonra Doğu Türkleri, 16. asırdan başlayarak da Batı Türkleri arasında *Türk* kelimesi “kaba, köylü, cahil, medeniyetsiz” anlamlarında kullanılmıştır. (Develi 2009: 15)

Şark kültüründen intikâlin yanı sıra İslamiyeti kabul eden Türklerin kısa bir zaman sonra kavmiyet esasından çok dinî esası ön plana alarak kendilerini “Müslüman”, kadim Türk inancı olan Şamanizme inanan soydaşlarını *Türk* olarak adlandırmaları; yönetici kesimin her türlü düzeydeki kimliğin üstünde elit ve dominant bir kimlik oluşturması; halkın etnik hüviyeti ile adlandırılıyor olması, bunun sonucun-

da da elit yönetimin yanında “taşralı, cahil, köylü, kaba” niteliklerinde *Türk* algısının ortaya çıkması; İslamîyetten sonra Türk dünyasında, eğitim ve kültür hayatında Arap ve özellikle de Fars kültürünün dünya görüşünün etkisi altında kalınması; yerleşik hayata geçmiş olan muhtelif kavimlerin göçebe Türklerle karşılaştığında Türkleri “kaba saba, köylü, cahil, medeniyetsiz” addetmeleri 19. yüzyıla, milliyetçilik fikrinin teşekkülüne kadar *Türk* kelimesinin olumsuz ve pejoratif anlamlarda kullanılmasının sebeplerini oluşturmuştur. (Develi 2009: 11-16, Aydın 2012: 39- 48, Köprülü 1990: 85-88) Denilebilir ki, dünya üzerinde millî anlayışın teşekkülüne kadar *Türklük*, adeta Selçuklu, Osmanlı, Timurlu, Babürlü gibi hanedan adı ile anılan *Türk* devletleri adına tekâmül etmiştir.

Milliyetperverliği Türk dilinde tecelli etmiş olan büyük şair Ali Şîr Nevâyî de, *Türk* kelimesini -sayılı da olsa- olumsuz anlamda kullanmıştır:

Türkane: Kaba, zarif olmayan; iri, büyük (kadeh için); kalın (kaş için)

“Türkane” kelimesi, *Mecâlisü'n-Nefâis*'te şairlerin üslupları tanımlanırken kullanılan “acemice, kabaca, kalınca” gibi olumsuz anlamlar yüklenmiş bir terim olarak görülmektedir. (Çetindağ 2003: 99). Nevâyî, “türkane” kelimesini terim anlamıyla üç yerde kullanmıştır:

Mevlana Latîfî bahsinde Nevâyî, şairin bir beytine yer verir ve üslubunu değerlendirir: “*Egerçi türkânedür, kâyiliniñ şüh-tablığı malûm bolur.*” (MN-I, 69)

(Her ne kadar kaba bir şekilde ifade edilmiş olsa da söyleyenin şen mizacını yansıtmaktadır.)

Ebû Bekr Mirza'nın tuyuğu için şu sözleri söyler:

“*Egerçi bazı elfâzı türkânerakdur, ammâ tecnîsini yahşı tapıptur.*” (MN-I, 193)

“*Her ne kadar bazı sözleri zarif değılse de tecnîsini güzel düşürmüştür.*” (MN-II, 515)

Sultan İskender-i Şirâzî bahsinde, sultan şairin bir tuyuğuna yer verir ve Ebû Bekr Mirza'nın tuyuğu ile karşılaştırır:

“*Burunkı tuyukdın bu türkânerakdur.*” (MN-I, 193)

“*Önceki tuyuğdan daha az zariftir.*” (MN-II, 515)

“Türkane” kelimesinin aşağıdaki kullanımları tam olarak olumsuzluk ifade etmemekle birlikte kelimenin “kaba, zarif olmayan” anlamından türemiş anlamlar olduğu belirgindir.

Eski Türk kültüründe “ayak~ayağ”, çok çeşitli protokollerde kullanılan, devlet törenlerinden, düğün, toy şöenleri, and içme, ölüm, yağ ve yakarış gibi merasimlere kadar hayatın her alanında yer alan, beraberinde birçok geleneğin ifadesi olan bir çeşit kadehin adıdır.

Aşağıdaki beyitte şair Türk kültüründe cari olan *dokuzlama* geleneğini hatırlatırken şarap meclisinde bulunması gereken Türk kadehinin izini sürmektedir. Çanak biçiminde, büyük hacimli ve kaba görünüşlü olması dolayısıyla şair tarafından diğerlerine tercih edilen Türk kadehi, gamın da büyüklüğünü ifade etmesi bakımından önemli bir ölçü aracıdır:

“*Ġam ġidāsı arasında kanı Türkâne ayaġ
Töre āyîni bile tamsa tokuz aksa otuz*” (GS, 185)

(Gam gıdası arasında [hüzünlü mecliste] büyük [kaba, iri] kadeh hani? Töre gereġi olarak [bir damla] damlasa dokuz kadeh, [bir kadeh] aksa otuz kadeh içelim.)

“Türkane” kelimesi aġaġıdaki beyitte, sevgilinin güzellik unsurlarından olan “kaġ”ın sıfatı olarak “kalın” anlamında kullanılmıştır.

“*Türklerniñ kuludur min ki nigārımnıñ iriür
Kaġı türkâne kabaġı kiñ ü közi kımaç*” (FK, 103)

(Güzellerin kölesiyimdir ki sevgilimin kaġı kalın, göz kapaġı geniş ve gözü çekiktir.)

Köle (sıfatıyla) “Türk”:

Nevâyi, yine *Mecâlisü'n-Nefâyis*'te Sultan Hüseyin Baykara'ya ayırdığı sekizinci mecliste, Baykara hakkında yazılan bir *Neseb-nâme*'nin değerinden söz ederken *Türk* kelimesini “köle” benzetmesiyle olumsuz anlamda kullanmıştır:

“*Nesebi bâbıda feġāhat-ġiār bahşılar Neseb-nâme'î bitipdürler kim her ġafhası Mânî kār-gāhın hacl iter. Ve hasebi ġerhide belāgat-disār münġiler tārîhî tertib birüpdürler kim her varakı Ćin nigeristānın münfâil eyler. Her kiġi ol neseb-nâme'ğa baksa, bilgey kim hākān u rāy aña bir türk ve bir hindü bendedür. Ve her kim ol tārîhni mutālaa kılsa, anlaġay kim Cemġîd ü İskender anıñ hem bilgenleridin ve hem kılğanlarıdın ġermendedür.*” (MN-I, 203)

“*Nesebi bâbında fesahat sahibi bahşılar (kâtipler) bir neseb-nâme yazmışlardır ki her sahifesi Mânî'nin işlerini utandırır. Hasebi ġerhinde belāgat ustaları inġacılar bir tarih tertip etmişlerdir ki her yapraġı Ćin puthanesini (nakıġhanesini) gücendirir. O Neseb-nâme'ye bakan kimse, hakan ve rāyın (racanın) ona bir türk ve hintli gibi köle olduğunu bilir (anlar). Ve bu tarihi inceleyen kimse, Cemġîd ve İskerder'in onun bildiklerinden ve yaptıklarından mahcup olduğunu anlar.*” (MN-II, 526)

Kanaatimizce Nevâyi'nin bu sözü bir olumsuzlama deġil, yukarıda belirtilen sebeplere baġlı olarak ortaya çıkmış olumsuz bir anlamın tekrarından ibarettir. Çünkü ömrünü hükümdarına, devletine, milletine adayan Nevâyi için *Türk* ve *Türklük*, son derece deġer ve önem verdiği mefhumlardandı. Gerek siyasi gerek kültürel alandaki icraatları da düşünceimizi haklı çıkaracak derecede mühim ve hayatidir.

Sonuç

Nevâyi'nin taranan eserlerinde, *Türk* kelimesinin kazandığı anlamların dört ana grup oluşturduğu tespit edilmiştir: 1. Türk milleti. 2. Sevgili. 3. Kaba, zarif olmayan. 4. Köle. Nevâyi'de *Türk* kavramı yirmi üç ayrı kelimedede görülmüştür: 1. Türk (Türk milleti). 2. Etrak. 3. Türk (sevgili). 4. Türk-tāz (yaġma, çapul; birden bire gelme, seġirtme). 5. Türk-i Ćin (sevgili; Güneş). 6. Türk-i felek (sevgili; Merih gezegeni) 7. Türk-i encüm (Ay; Merih gezegeni) 8. Türk-i Hıta. 9. Akar. 10. Arlat. 11. Barlas. 12. Bilgüt. 13. Erlat. 14. Kıpçak. 15. Kıyat. 16. Koñrat. 17. Meleş. 18. Özbek.

Türk kelimesinin “millî kimlik” bağlamında sıklıkla kullanılması, Nevâyî’yi kendi millî kimliğinin şuurunda olan ve ona sahip çıkan bir edip ve düşünce adamı olarak Türk kültür tarihindeki yerini belirleyen ayrıcalıklarından biridir.

19. Sulduz. 20. Tarhan. 21. Türkmen. 22. Türkî. 23. Türkane.

Nevâyî’nin eserlerinde *Türk* kelimesi, “etnik kimliğin adı” olarak isim ve sıfat görevleriyle yüzlerce defa yer almıştır. Etnik ad olarak *Türk*, sadece mensur eserlerinin değil, manzum eserlerinin de bir ögesi olmuştur. Bu anlamdaki kullanımları, *Türk* kelimesinin diğer anlamlarıyla kıyas kabul etmeyecek derecede fazladır.

Türk kelimesinin “millî kimlik” bağlamında sıklıkla kullanılması, Nevâyî’yi kendi millî kimliğinin şuurunda olan ve ona sahip çıkan bir edip ve düşünce adamı olarak Türk kültür tarihindeki yerini belirleyen ayrıcalıklarından biridir.

Nevâyî’de “*Türk sevgili*”; ok atıcı, can alan, yağmacı, talan eden, fırsat kollayan, atılan, korkusuz, hızlı, çevik, usta at sürücü, vefasız, kaba, nezaketsiz, dik başlı, mağrur, asil, efendi, güzel, göz kağı geniş, kalın kaşlı, çekik gözlü, peri gibi, mest, sarhoş, kendinden geçmiş sıfatlarıyla tasavvur edilmiştir. Bu tasavvurlar, Türk kültürünün ve yaşam

biçiminin sanatlı temsiller vasıtasıyla edebiyata yansımış şekilleridir.

Nevâyî şiirinin sevgili mefhumunda *Türk*, klasik edebiyatın güzelinin güzellik unsurlarından olan kaş, zülf, gamze, ben ve bilhassa göz ile ilişkilendirilmiştir.

Fars ve Türk edebiyatında “Merih gezegeni” anlamıyla kaydı geçen, “Türk-i encüm” tamlamasının Nevâyî şiirinde “Ay” manasında kullanılmasının, konu ile ilgili çalışmalarda karşılaşmamış olmamız nedeniyle -ihtiyat payı bırakmakla beraber- şairin tasarrufu olduğu söylenebilir.

Nevâyî’nin şiirlerinde “sevgili”nin takdiminde kullanılan Türk boy adları: *Akar, Arlat, Barlas, Bilgüt, Erlat, kıpçak, kıyat, koñrat, Meleş, Özbek, Sulduz, Tarhan ve Türkmen*’dir.

Nevâyî’de *Türk* kelimesinin, bu kelimenin oluşturduğu tamlamaların ve *Türk* boy ve kabile adlarının “sevgili” mefhumuna karşılık gelen kullanımları, onun Türkçeyi edebî dil hâline getirme ve Farsçaya üstünlük sağlama çabalarında, Arap ve Fars kültürüyle yoğrulmuş bir edebi geleneği örnek olarak yükselen klasik Türk edebiyatı geleneğine bağlı kaldığını göstermektedir.

Nevâyî, *Türk* kelimesini “köle” gibi pejoratif kabul edilen bir anlamla *Mecâlisü’n-Nefâyis* adlı eserinde bir kez kullanmıştır. Şairin mensubu olduğu Türk devletinin “öz sözüm” diye yücelttiği Türk diliyle, üstelik *Türk* hükümdarını överken “köle” benzetmesiyle zikrettiği bu kelimeyi kullanmasındaki maksat, *Türkü* bilcümle olum-

suzlama fikri olamaz. Kanaatimizce bu tasarruf, *Türk* kelimesinin anlam genişlemesi sonucunda ortaya çıkan bir anlamını tekrar etme temayülünden kaynaklanmıştır.

Nevâyî “türkane” kelimesini, *Mecâlisü'n-Nefâyis*'te şairlerin üsluplarını değerlendirmede “kaba ve zarif olmayan söyleyiş” anlamında isim görevinde ve terim olarak kullanmıştır. Aynı kelime, *Garâibü's-Sıgar*'da “kaba, iri, büyük”, *Fevâйдü'l-Kiber*'de sevgilinin güzellik unsurlarından olan “kaş” için “kalın” anlamlarında sıfat olarak kullanılmıştır.

Dil milliyetçiliği tarafını her fırsatta öncelemiş bir devlet adamı olan Nevâyî'nin, *Türk* kelimesini olumsuz anlamda kullanması, Türk yönetim geleneğinde hükümdarın ve hanedanın “özel vasıflar atfedilerek” kutsallaştırılması olarak tarif edebileceğimiz *Tanrı kutu* anlayışının, zaman zaman millî kimliğin önüne geçebileceğinin göstergesidir.

Çağatay Türkçesinin en büyük temsilcisi Ali Şîr Nevâyî'nin -Sekkâkî, Lutfî gibi diğer Çağatay şairleri de dâhil olmak üzere-, *Türk* kelimesini -Osmanlı şiirinde olduğu gibi- “sevgili” yerine kullanması, Çağatay ve Osmanlı edebiyatının aynı kültür etkileriyle oluştuğunun, aralarındaki farkın sadece birtakım lehçe ayrıntıları ve coğrafya ayrılıkları olduğunun bir başka kanıtıdır.

KISALTMALAR:

- GS Garâibü's-Sıgar
 NŞ Nevâdirü'ş-Şebâb
 BV Bedâyiü'l-Vasat
 FK Fevâйдü'l-Kiber
 Sİ Sedd-i İskenderî
 LM Leylî vü Mecnûn
 FŞ Ferhâd ü Şîrin
 MN Mecâlisü'n-Nefâyis
 NM Nesâyimü'l-Mahabbe
 ME Mîzânü'l-Evzân
 ML Muhâkemetü'l-Lugateyn
 NM Nazmu'l-Cevâhir
 MK Mahbûbü'l-Kulûb
 SM Sirâcü'l-Müslimîn
 TEH Târîh-i Enbiyâ vü Hükemâ
 TMA Târîh-i Mülûk-i Acem
 M Münşeât
 HPM Hâlât-ı Pehlevan Muhammed
 HShe Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Erdeşir
 ETG Eski Türkçenin Grameri
 EUTS Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

DLT Divanü Lûgat-it-Türk
 KB Kutadgu Bilig
 M Maytrnsimit
 UÜH Uygurca Üç Hikaye
 EATS Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü

Kaynaklar

- ABİK, Ayşehan Deniz (1993), *Alî Şîr Nevâyî, Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-i Acem, ünşeât (Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük)*, Ankara Ü. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- AKA, İsmail (2000), *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK Yayınları.
- AKBIYIK, Hayrunnisa A. (2004), "Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları", *Bilig, Yaz / S. 30*, s. 151-171.
- AKÜN, Ömer Faruk (1994), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, "Divân Edebiyatı Maddesi"*, İstanbul, c. 9, s. 389-427.
- ALPAY-TEKİN, Gönül (1994), *Alî Şîr Nevâyî, Ferhâd ü Şîrîn*, Ankara: TDK Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig (III İndeks)*, İstanbul: TKAE Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2010), *Sözüm Türkçe Üstüne*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ARSLAN EROL, Hülya (2008), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, Aysu (1997), *Rabgûzî, Kısasü'l-Enbiyâ II, Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATALAY, Besim (1986), *Mahmud el-Kaşgarî, Divanü Lûgati't-Türk Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- BESİM, Mahmud el-Kaşgarî (1986), *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi I*, Ankara: TDK Yayınları.
- AYDIN, Şadi (2012), *Türk- Klasik Fars Şiirinde Sevgili*, Ankara: Anekdot Yayınları.
- BARUTÇU ÖZÖNDER (1996), F. Sema, *Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l Lugateyn*, Ankara: TDK Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1948), "Çağatay Türkçesi ve Nevâî", *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul, c. II, sayı. 3-4.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- CANPOLAT, Mustafa (1995), *Alî Şîr Nevâyî, Lisânü't-Tayr*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇELİK, Ülkü (1996), *Alî Şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnûn*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇETİNDAG, Yusuf (2003), "Mecâlisü'n-Nefâis'te Şiir ve Şair Eleştirisi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 9, İstanbul, s. 79-114.
- DEHHODA, Ali Ekber, *Logat-name*, <http://www.loghatnameh.com/>. Html. Erişim Tarihi: 23.05.2013.
- DEVELİ, Hayati (2009), *Osmanlı'nın Dili*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1999), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- DURGUT, Hüseyin (1995), *Şeyh Süleymân Efendi Lûgati*, Trakya Ü. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Doktora Tezi), Edirne,
- EKREM, Erkin (2006), "Gök-Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış", *Türkiyat Araştırmaları*, s. 5-24.
- ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Alî Şîr Nevâyî* (2001), *Mecâlisü'n-Nefâis I*, Ankara:TDK Yayınları.

- Alî Şîr Nevâyî (2001), *Mecâlisü'n-Nefâyis II*, Ankara:TDK Yayınları.
- Alî Şîr Nevâyî (1993), *Mizânü'l-Evzân*, Ankara:TDK Yayınları.,
- Alî Şîr Nevâyî (1996), *Nesâyîmü'l- Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve*, Ankara:TDK Yayınları.
- Alî Şîr Nevâyî (1999), *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, Ankara:TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, hzl. ARIKOĞLU, Ekrem (2007), "Dilimizin Adı", *Makaleler*, Ankara: Akçağ Yayınları.. 15-39.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2010), *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERÖZ, Mehmet (1987), *Atatürk Milliyetçilik Doğu Anadolu*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- GABAİN, A.Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları. ve MÜLLER, F.W.K. (1946), *Uygurca Üç Hikaye*, çev. S. Himran, İstanbul: TDK Yayınları.
- KAÇALİN, Mustafa S (2011), *Niyâzi, Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara: TDK Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1966), "Ali Şîr Nevât Devri Tarihine Bir Bakış", *Doğu Türkistan Göçmenler Derneği Neşriyatı* No. 2, İstanbul: Fakülteler Matbaası, s. 19-26.
- KALKIŞIM, Muhsin, "Klasik Türk Şiirinde 'Türk' Kavramı", *Millî Folklor*, cilt:7, sayı: 50, Yaz 2001. s. 58-69.
- KANAR, Mehmet (2011), *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2008), "Türkçe ve Komşu Diller", *Dil Tarih ve İnsan*, Kitabevi, İstanbul, *Lutfi Divanı (Giriş- Metin- Dizin- Tıpkıbasım)* Ankara: TDK Yayınları, 1997.
- KARAÖRS, Metin (2006), *Ali Şîr Nevâyî, Nevâdirü's-Şebâb* Ankara: TDK Yayınları.
- "Âşık Paşa ve Ali Şîr Nevâyî'de Türkçe Sevgesi ve Türkçenin Gücü", *Türk Dünyası Araştırmaları Sayı:190*, İstanbul, 2011, s.39-60.
- KAYA, Önal (1996), *Alî Şîr Nevâyî, Fevâidü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yayınları.
- KOCA, Salim, "İslam Medeniyeti Çerçevesinde Türk İmajı", *Gazi Türkiyat Dergisi*, Bahar, Ankara, 2010, s. 119-153.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F. (1990), "Eski Devirlerde 'Türk'ü Nasıl Telakkî Ederlerdi?", *Köprülü'den Seçmeler*, İstanbul: MEB Yayınları, s. 85-88.
- KURNAZ, Cemal (2009), *Ahmet Talât Onay, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, İstanbul: H. Yayınları.
- Divan Edebiyatı ve Türk Kimliği*, Ankara: Kurgan Edebiyat, 2011.
- KUSHNER, David (1979), *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul: Kervan Yayınları.
- KUT, Günay (2003), *Ali Şîr Nevâyî, Garâ'ibü's-Sıgar*, Ankara: TDK Yayınları.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994), *Bâkî Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1980), *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- LUGAL, Necati (1977), *Devoletşah, Devoletşah Tezkiresi I-II-III-IV*, İstanbul: Kervan Yayınları.
- McCants, William F. (2012), *Kültür Mitleri*, çev. Merve Tabur, İthaki, İstanbul.
- ONAY, Ahmet Talât (2009), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, hzl. Prof. Dr. Cemâl Kurnaz, İstanbul: H Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (2001), *Tarihin Sınırlarına Yolculuk*, İstanbul: Ufuk Yayınları, hzl. Mustafa Armağan.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı (1993), *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Ankara: Hacettepe Ü., Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Doktora Tezi).
- ÖZDARENDELİ, Nursel (2001), *Ali Şîr Nevâyî, İlk Divân (İnceleme-Metin-Dizin)*, Edirne: Trakya Ü. Sos. Bil.

Enst. (Basılmamış Doktora Tezi).

PALA, İskender (2003), *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: LM Yayınları.

SERTKAYA, Osman Fikri (1995), *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II Maytrisimit*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

TÖREN, Hatice (2001), *Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî*, Ankara: TDK Yayınları.

TÜRK, Vahit (2006), *.Alî Şîr Nevâyî, Nazmü'l-Cevâhir*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

TÜRKAY, Kaya (2002), *Ali Şîr Nevâyî, Bedâyîku'l-Vasat*, Ankara: TDK Yayınları.

TÜRKMEN, Fikret, *"Kök Türk Abidelerinde Milli Kimlik Hassasiyeti"*, *Millî Folklor*, cilt. 12, sayı. 97, Bahar 2013. s. 31-38.

YÜKSEL, Musa Şamil (2007), *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi* (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir: T.C. Ege Ü. Sos. Bil. Enstitüsü. Tarih Anabilim Dalı.